

1886–1891

ГЛАВА VI

Няма власт на Бога
приятна
Стамболов & Фердинанд

След като принц Валдемар Датски отказа да приеме българската корона, повече никой от европейските принцове не посмя да се кандидатира за българския престол.

А и Стамболов не искаше да чуе повече за тия принцове.

– Те не познават нашите нрави – казваше той. – Нашата история с подвизите и самопожертвованията ще остане за тях завинаги чужда и непонятна. Отраснали в охолен живот, те не могат да бъдат борци. Те ще гледат благо на своята династия, а не благо на народа и Отечеството. Българската корона за тях ще бъде само украшение по време на пиршества и забавления – повече нищо.¹

Проточил пак от Цариград шия княз Александър Богориди – да сложат българската корона на главата му

и понеже нямаше деца, а минаваше шейсетте, за да бъде наред работата с династията, обещавахе да осинови Стамболов, та той да наследял короната...

Чу се дори предложение Стамболов направо да бъде обявен за княз и да седне на престола.

Не че не му се щеше на Николчовия Стефанаки – щеше му се, беше се изкарал дори, че по майчина линия е от рода на Асеновци, и народът щеше да го избере, а и Берлински-

¹Според Димитър Маринов.

ят договор не забраняваше да бъде избран за княз българин,

но Стамболов познаваше народа си – още на другия ден всеки щеше да рече: чакай бе, с какво Стамболов е по-горе от мен, че да ми бъде цар? И междуособицата е гарантирана.

– Робството ни изравни – казваше той, – всички бяхме роби, равни роби! Затова българинът не търпи друг българин да е по-горе от него.² Виж, ако е чужденец – може, на чужденци сме свикнали да се кланяме, това не ни обижда...

И Стамболов предложи да бъде избран за български княз (дръж се, читателю!)... турският султан!

Това ошашава всички – помислиха, че е луднал или че си прави майтап. Така помислил и султанът, когато дипломатическият представител на България в Цариград д-р Вълкович му съобщил предложението на българския регент.

А Стамболов не се шегуваше. Една Българо-Турска империя (подобно на Австро-Унгария) решаваше проблемите и на двете държави:

Турция се закрепваше яко на Балканите, а България реализираше тихо и мирно етническото си обединение: Мизия, Тракия, Македония.

Подочули за тази уния, всички държави, начело с Великите сили, настръхнаха: остави другото, но мераците им за Балканите и Мала Азия издъхваха!

Султан Абдул Хамид обаче отказа да приеме българската корона. Като се видяха след години (през 1894) с „малкото човече“, както той любовно наричаше Стамболов, и Стамболов му обясни за какво е ставало дума, султанът рече:

– Тях язык! Що не дойде тогаз лично да ми го кажеш?

²Така и Антон Страшимиров обяснява в „Диктаторът“ (1935 г.) нашия „строго индивидуализиран демократизъм, дошел от многовековното политическо робство: няма голям и малък българин, всички сме едно пред турчина – раи сме“.

Стамболов предложи короната и на румънския крал, но румънците и без това трепереха от съседката си Русия – тя, мине не мине година, си отрязваше по някое парче от нейната територия: я Бесарабия, я Молдова...

И на сръбския крал Милан щеше да предложи, но незасъхналата братска кръв още викаше...

За гръцкия крал Георгиос не можеше да става и дума – той бе женен за великата руска княгиня Олга Константиновна и самоотвержено лъскаше ботушите на още по-великия неин братовчед – любимият нам император всероссийский Александър III...

Мина му през ума да обявят република – нали това проповядваха с Левски и Ботев: „свята и чиста република“, но в цяла Европа – монархии, ще ни смажат за два дена...

Не щеш ли, навръх 1 май Стамболов получи от свое доверено лице³ странно известие:

*„Положително Ви долагам, че снощи, много късно, г. министър-председател г. Радославов беше в Митрополията при владиката Климент, у когото остана до 12 часа през нощта. Както можях да узная, Радославов дал обещание, че е готов да приеме последното предложение на Русия, т.е. да свали регентството, ако Русия одобри да остане същото правителство или друго с негово председателство“.*⁴

В заговора участвал и военният министър полковник Николаев.

Стамболов и преди бе чувал, че „русото момче“, наричано заради полицейските му изстъпления „сопаджията“, като пийнело, викало:

– *Какво ми се надува Стамболов? Какво представлява*

³Тъй като полицията била в ръцете на Радославов, който бил и министър на вътрешните работи, Стамболов си бил създал своя мрежа от агенти шпиони, това били преди всичко подкупени от него слуги, така че той, както сам казвал, знаел какво става и какво се говори във всяка къща; това донесение е било вероятно от някой слуга на Климент, който е подслушвал разговора му с Радославов.

⁴Според Димитър Маринов.

*той от себе си? Аз съм България. Като му пратя два стражаря да го арестуват – свършива се неговата слава!*⁵

Нямаше вече накъде. „Да дигаме бесилки и за министри ли? Да се избием помежду си ли?“ – питаше се Стамболов.

И тогава се сети за онзи, как се казваше... за когото Стоилов му беше писал преди месеци, че го били срещнали в операта или в друг виенски бардак⁶,

той сам се предложил да стане княз на България, като казал, че бил спечелен за българското дело и бил разположен да приемне българският престол⁷ – а бе как се казваше този с дванайсетте имена?

Стоилов му отговори телеграфически от Виена:

*Кандидата е Фердинанд Максим-Илиан-Карл-Леополд-Мари Бурбон-Орлеан Кохари Сакс-Кобург-Готски, роден в Виена на 26 февруарий 1861 год., поручик австрийски от 11 хусарски полк. Лично твърде богат, сроден с австрийския, германския, английския и белгийския дворове⁸, уверява, че е персона грата при руския двор (като ни прие, носеше руският орден); правил е дълги пътешествия и ни е направил много добро впечатление.*⁹

– Да тръгва! – отговори му Стамболов.

⁵Според Димитър Петков, цитиран от Димитър Маринов.

⁶Когато тримата делегати пристигнали във Виена, едина от тях, г-н Калчев, отива да прекара вечерта в *Ronacher's*, добре познат цирк. Тук, пред една мермерна маса, той се среща с един негов съотечественик, някой си г-н Ковачев, който го запознал с един запасен офицер, някой си майор Лааба. Майора, след като изпил няколко бири, продумал: „Чувам, че Вий търсите Княз за България. Аз имам тамам човек за Вас“. (Из „Стамболов. Биография“ на А. Х. Биман – кореспондент на „Standard“ в София.)

⁷Телеграма на Стоилов от 3 декември 1886 г.

⁸Освен всичко това майката на Фердинанд, княгиня Клементи-на, била дъщеря на френския крал Луи Филип, абдикирал след революцията през 1848 г.; чрез него Фердинанд се явявал потомък на Орлеанските Бурбони и прапрапраправнук на Краля Слънце Людовик (Луи) XIV Велики (1643–1715).

⁹Из *Дневника* на Стамболов.

– Обаче Калноки¹⁰, Тиса¹¹, Солсбъри¹², Бисмарк¹³, княз Лобанов¹⁴, Франц Йосиф¹⁵, а и княз Александър Батенберг ми казаха поверително за Кобурга следното...

– Не ме интересува! – отсече Стамболов. – Ако не изберем княз час по-скоро, ще се избием помежду си.

– Но английската кралица Виктория го нарекла *ексцентричен, женствен, страхлив, неверен, суетен и покварен*, а крал Едуард бил казал, че е *способен на всякакво престъпление...*¹⁶

– Точно такъв ни трябва! – рече като на инат Стамболов.

Но още като посрещна този Фердинанд Максим-Илиан-Карл-Леополд-Мари Бурбон-Орлеан Кохари Сакс-Кобург-Готски на Видинското пристанище, като видя свитата му:

всички чужденци – французи, маджари и немци: граф Дьо Грено – маршал на двореца, мадмоазел Грено, граф Робер дьо Бурбулон – шеф на протокола, майор Фон дер Лааба – таен секретар, д-р Флайшман – личен съветник, д-р Найсер и д-р Икалович – лични лекари, д-р Димитър Станчов – частен секретар, майор барон Добнер – щалмайстер¹⁷,

след тях граф Келла, граф Амеде дьо Форас, мадам Де Шеверман, адютанти, ординарци, камериери, готвачи, лакеи и пр., и пр., и пр., бръснати, напудрени, с триъгълни шапки, с позлатени ливреи –

досуиц като във френския кралски двор, както го бяхме виждали по картини, едва се побраха в 14 каляски;

¹⁰Граф Густав Калноки – министър на външните работи на Австро-Унгария.

¹¹Граф Ищван Тиса – министър-председател на Унгария.

¹²Лорд Робърт Солсбъри – министър-председател на Англия.

¹³Граф Ото Едуард Леополд фон Шьонхаузен Бисмарк – канцлер на Германия.

¹⁴Княз А. Б. Лобанов-Ростовски – посланик на Русия във Виена.

¹⁵Франц Йосиф – император на Австро-Унгария.

¹⁶Според Стивън Констант и Х. Р. Мадол: първият цитира телеграма на кралица Виктория до лорд Солсбъри, вторият – императрица Евгения, жената на Наполеон III.

¹⁷Щалмайстер – началник на конюшните.

като го съзря и Него да слиза от парахода „Ориент“:

тънък, строен млад момък, с дълъг бурбонски нос, в парадна униформа на български генерал, с бял калпак и бяло перо, дълго 30 сантиметра, окичен със всякакви ордени и дрънкулки, с женствени маниери на стара кокошка,

кожата му нежна и прозрачна, лицето напудрено, пръсти дълги, нокти остри и гладки като огледало, грижливо маникюрирани, на китките – гривни, на всеки пръст по три, по четири пръстена с разноцветни светкащи скъпоценни камъни – рубини, изумруди, редки сапфири,

за да ги показва на публиката, държи големия си пръст под скута на мундира, а другите над него – цялата му ръка гори от блясъка на великолепните камъни;

присвил дълги мигли над синьо-зелените си студени и остри очи на северен човек, пълни с високомерие, презрение и гнуснявост към своите поданици – „миризливите българи, тази долна раса, тези балканджийски потурановци“¹⁸,

които се звереха пред туй великолепие – гледат го втренчено, нито шапка снемат, нито глава поклащат...¹⁹ –

Стамболов не се съдържа и рече на околните:

– *Тоя ще ... мама ѝ на България!*²⁰

После, преглъщайки горчивото си разочарование, отправи към Фердинанд следните сладки думи:

– *Господарю! Българският народ няма да забрави никога, че в толкова тежки минути Ваше Царско Височество благоизволи да вземе в ръцете си знамето на българската чест и неза-*

¹⁸Така нарича поданиците си цар Фердинанд в своите „Съвети към сина“, издадени през 1991 г., писани около 1938 г., преписани от царския архив в град Кобург от българския дипломат и историк Димитър Йоцов, лично приближен на цар Фердинанд.

¹⁹В това описание на Добри Ганчев са добавени и детайли от изказвания на кралица Виктория, на граф Калноки, на руския дипломат А. Нехлюдов и на лейди Паджет – съпруга на британския посланик във Виена.

²⁰Според **Велчо Т. Велчев** (1867–1957), „Принос към новата ни политическа история. Стамболов и Фердинанд“, 1922 г.

*висимост. Нека Божието провидение бди над драгоценния живот на Ваше Царско Височество и нека му бъде на помощ да води храбрния български народ към преуспяването, величието и славата. Да живее Негово Царско Височество княз Фердинанд I!*²¹

(А по-късно, точно след осем години, пак през месец юли (ах, на смъртното си легло, с разцепен череп и отсечени две ръце!) ще произнесе последните си думи:

– Българският народ може да ми прости всичко, но няма да ми прости никога, че докарах на трона Фердинанда!)

Ако сравним посрещането на Батенберг (виж в края на глава I) с посрещането на Фердинанд, ще открием твърде голяма разлика:

Чакахме да посрещнем и да видим новия княз – разказва Добри Ганчев. – Стояхме зад гъстия ред войници. Беше на кон, от лявата му страна яздеше майор Р. Петров. Урата бяха редки, викаха не гражданите, а школуваните войници. Викаха без ентузиазъм, без енергия. Нямахме наблизко офицер да ги застрашава с очи.

Английският дипломат Робърт Грейвс е още по-точен:

Гледах как той влезе на кон в София и чух някои от неблагоприятните сравнения, които тълпата направи между него и неговия красив предишественик с военна стойка. Висок, но с неуклюжа (тромава) фигура и вече доста пълен за своите 26 години, той седеше ужасно лошо на коня.

Стамболов, който лично бе отговорен за идването на Фердинанд в България – допълва Стивън Констант²², – имаше грижата князът да бъде посрещан с помпозност и ентузиазъм.

²¹Димитър Маринов, цитираното съчинение.

²²**Стивън Констант** (1931), псевдоним на Стоян-Константин Данев, правнук на Тодор Бурмов (първият министър-председател), внук на Константин Хаджикалчов (който пръв се срещнал с Фердинанд във Виена) и на Стоян Данев (два пъти министър-председател по времето на Фердинанд); живее в Лондон; написаната от него биография „*Фердинанд Лисицата, цар на България*“ е издадена през 1979 г. във Великобритания, а в България през 1991 г.

Според думите на един германски журналист бяха наемани цигани и други скитници, за да засилват приветствените възгласи.

Разпространяваният от Фердинанд слух, че „не аз се стремях към българската корона, а тя ми беше предложена“²³ и че на колене сме го молили да се реши на риска да я приеме, е една от най-блудкавите лъжи. Истината е съвсем друга. Сам Фердинанд в своите „Съвети към сина“ признава пред Борис III:

Ти не си напълно посветен в хитростите, които употребих, за да се докопам до българския престол. Твоята баба, принцеса Клементина, бе неизчерпаем извор на достойното лицемерие и на царската хитрост. Вярно е, че ние много пари похарчихме, за да подкупим част от министрите и влиятелните депутати, цяло състояние от няколко милиона похарчихме за българската корона.

И както съобщава биографът му Стивън Констант:

Няколко дни след срещата с българските пратеници принцът даде на Филип Валдапфел²⁴ указания и голяма сума пари и го изпрати в България – да подкрепя кандидатурата на Фердинанд за трона и да лансира идеята, че Фердинанд е единственият човек... и т. н.

Чул за кандидатурата на Фердинанд, печално познатият ни от предишната глава генерал барон Николай Каулбарс пише до руския си колега дипломата от кариерата С. С. Татищев:

Не зная известен ли Ви е фактът, че още в 1885 година в моята квартира във Виена дойде принц Фердинанд, който в разговор, продължил почти три часа, говореше против принц Батенберг, за неговото неумение да бъде в добри отношения с нашия Господар и няколко пъти повтори, че ако той е на мястото на Батенберг, то преди всичко ще се погрижи за най-добри отношения с Русия.

Тази фраза беше повторена няколко пъти така настойчиво, че аз още тогава съобщих в Петербург, че „този млад

²³Интервю пред „Times“.

²⁴Търговски агент и дясна ръка на граф Ференц Зичи – австро-унгарски дипломат.

принц, убеден, че раздорите на Батенберг с Петербург рано или късно ще доведат до неговото отстраняване, още сега (1885 г.) преждевременно поставя своята кандидатура за българския престол“.

Всички следващи срещи ме убедиха още повече в моето предположение, особено когато Фердинанд започна да изучава български език, подписвайки се на славянски „Фердинанд С. К.“.

Така се подписа той и под клетвата си на 2 август 1887 година във Велико Търново, произнасяйки на български пред станалите на крака народни представители:

– Ний Фердинанд I, по Божия милост и волята народна Княз на България, встъпваме на престола на вековните Български царе...

Господа! Вярвайте ми, че при всичките Свои начинания Аз ще имам пред очи само и единствено благото на българската благородна нация, за която съм готов и живота си да жертвувам, ако това дотрябва.

Да живее свободна и независима България!

Още стигнала, не стигнала благата вест до Петербург, руският посланик в Букурещ Хитрово получил следната телеграма:

„Имперското правителство реши да смята принц Кобург за узурпатор, който е извън закона. Затова никое действие, насочено лично срещу Кобург, не може да се смята за наказуемо или подлежащо на юрисдикция. Като Ви информирам за това решение на Имперското правителство, моля Ви да окажете подкрепа на доверени лица, готови да вземат активно участие в свалянето на принц Кобург в България“.²⁵

(Доверените лица се оказали познатите нам Бендерев и Груев, които срещу 6000 френски франка се съгласили да вдигнат с мина новия български княз във въздуха, но *сволочите* пак не успели...)

Тук трябва да отбележим, че идването на Фердинанд в България – въпреки несъгласието на Великите сили, въпреки страшни-

²⁵Из „Авантюры русского царизма в Болгарии“ (ред. П. Павлович), Москва, 1935 г.

те закани на Русия – не било само храброст, но и артистична авантюра, или както сам той казал, тръгвайки към България:

– Cela m’amuse!²⁶

Запомни това, читателю. Защото тези забавления, в началото суетни и смешни, накрая ще хвърлят България в пропастта.

Но да не бързаме.

Княз Фердинанд през целия си живот, при всички случаи и обстоятелства, обичаше да парадирва и да актьорствува – пише с възторг Стивън Констант.

Може и да е така, т.е. да е актьорствувал – отговаря Добри Ганчев, – но туй актьорство бе гадно, отвратително, защото минаваше мярката и на приличие, и на порядъчност, и на морал.

Кога дойде в София, той показва таквоз богомолство, че дори и поповете се слисаха. Кръсти се, кланя се, дори и на колене пада.

В Никопол, като стана молебствие по случай отиването му за пръв път в този град, бе коленичил наред с бабичките, дрипави и окъсани, а след излизането си от църква грижливо се оглеждаше да не би да отнесе от тях някой „сувенир“...²⁷

Тодор Икономов мрачно пророкувал:

– Младият княз ще остане не в силата на съгласието на силите, а в силата на разногласието им.²⁸

А Стамболов ликувал:

– Никакви думи не могат изказа моята радост, когато Княза пристигна! – изповядал се той пред А. Х. Биман, но знаеш ли, читателю, защо толкова се радвал Стамболов:

– За мене бе една постоянна мъка, едно нощно притеснение да мисля, че България може да изгуби своята независимост

²⁶Това ме забавлява!

²⁷Добри Ганчев, цит. съч.

²⁸Тодор Икономов, „Мемоари“, 1973 г.

при моето регентствование и името ми да бъде предадено на потомството за укор. Когато Княза тръгна за София, аз употребих три дни да гуляя с приятелите си, загдето се избавих. Те бяха три от най-честитите дни в живота ми.

На четвъртия ден обаче Фердинанд надал боен вик:

– Или ела, Стамболов, да оглавиш правителството, или си заминавам!

Стамболов не щял. Не само защото още като видял Фердинанда, разбрал, че двамата с него няма да мелят.

По-страшното е: той предчувствал, той знаел какво ще загуби, ако поеме властта.

До преврата на 9 август Стамболов пази свободата си да играе само ролята на народен вожд – пише Антон Страшимиров.²⁹ – Поради изключителните обстоятелства, при непризнатия от Силите Фердинанд, Стефан Стамболов е заставен от апостол на свободата, от народен вожд да се превърне в държавник, който трябва да усмирява бунтове, да осуетява заговори и да подписва смъртни присъди.

Че Стамболов е бил апостол, е известно на всички. Да не забравяме обаче, че Стамболов е бил и поет.

През 1875 година из букурешките кръчми се появила една мъничка книжица, озаглавена „ПЕСНИ И СТИХОТВОРЕНИЯ ОТ БОТЙОВА И СТАМБОЛОВА“. Това, че Ботев е издал стиховете си в една книжка заедно с по-младия Стамболов, несъмнено говори, че е признавал таланта му.

Мисля, че няма да е обидно за Ботев, ако кажем и истината, че хъшовете са пеели повече песните на Стамболов, отколкото неговите.

Стамболов говореше убедително като Левски и като Левски песни пееше, само че сам ги съчиняваше – възторгава се Никола Обретенов³⁰.

²⁹ Антон Страшимиров, „Диктаторът“.

³⁰ Никола Обретенов, „Спомени за българските въстания“, 1970 г.

Това беше българският Омир – прехласва се Иван Андонов³¹, – това беше един исполин, за когото майка България пет века се е мъчила, додето го роди.

А онази песен, стигнала и до нас:

*Не щеме ний богатство,
не щеме ний жени,
а искаме свобода,
човешки правдини!³²*

става химн на революционното движение. Петя я народните представители по време на Първото народно събрание на Оборище, пее я въстаналият народ в Панагюрище, петя я въстаниците в цяла България, петя я Ботевите четници от Козлодуй до Балкана, пее я сам Ботев, петя я и войниците, отбранявайки Отечеството при Сливница.

Дали Стамболов е бил посредствен поет, но е бил популярен, защото стиховете му са отговаряли на ниския читателски вкус по онова време? Може би.

Но колко поети са оставили в паметта на народа си по едно свое стихотворение, по една своя строфа, която да прекрачва вековете – както споменатото стихотворение на Стамболов, което прекрачва от XIX в XXI век?

Дали Стамболов можеше да стане голям поет, ако не беше станал държавник? Не знам. Но има един обратен световен синдром: неуспелите поети, художници, артисти и пр. компенсират липсата си на талант с власт и стават страшни диктатори (Нерон, Людовик XIV, Джугашвили-Сталин, Мао Дзъдун, Хитлер, Ким Ир Сен...) – може би случаят със Стамболов е същият?

³¹Иван Андонов, „Из спомените ми за турско време“, 1927 г.

³²„Не щеме ний богатство, не щеме ний жени“ – е според Захарий Стоянов, „Записки по българските въстания“, София, 1976, с. 159; „Не щеме ний богатства, не щеме ний пари“ е популярен, но, според мен, изопачен вариант – не само заради тавтологията „богатства–пари“, но и точната рима е „жени–правдини“.

В ученическите тетрадки на Стамболов, когато е учил в Одеската семинария, са запазени черновите на едно недовършено стихотворение:

*И няма власт,
на Бога приятна!*

Ботев много го харесвал, викал му:

– Това е гениално, Стефане, допиши го, инак аз ще го допиша!

Стихът наистина е гениален. Но не го дописал нито Стамболов, нито Ботев.

Всъщност Стамболов го дописва. След четвърт век. С кръвта си: *че няма власт, приятна и на народа.*

Дотук беше триумфът на Стамболов, нататък започва падението.

Докато беше далеч от управлението, Стамболов проповядваше народовластие и поддържаше демократични възгледи – пише Тома Васильов³³, тогавашен главен секретар на Министерството на вътрешните работи, човек, който знаел много.

*В министерството [правителството] той вкара освен либерали от двете фракции, още консерваторите Стоилов и Начович*³⁴ – спомня си Никола Геннадиев³⁵ и се удивлява:

³³Тома Васильов (1855–1937), „Спомени за лица и събития през XIX–XX век“, 1934 г.

³⁴Консерваторите Стоилов и Начович били не само политически противници на Стамболов, но Начович е бил негов открит личен враг: *Стамболов ми беше всякога вдъхвал отвращение* – казва сам Начович (по-подробно виж в глава IV). Въпреки това Стамболов му бе предложил да стане регент след изгонването на Батенберг и го бе направил министър на външните работи и на финансите в либералното правителство на Радославов (1886–1887), а след като сваля Радославов през юни 1887, прави министър-председател не друго, а Константин Стоилов (юни–август 1887). Наистина, каква толерантност!

³⁵Никола Геннадиев, „Стамболов“, 1925 г.

За тогавашното време, на ако щете и за сегашното (става дума за 1925 година, а какво да речем за 2008?) един млад човек сред разгара на политическите ежби да надвие на предразсъдъците на нашенското партизанство, да се ръководи изключително от върховните интереси на народа, да протегне ръка на най-отчаяните си противници и да избере едничкото средство, което можеше да отстрани надвисналите опасности – не е ли това доказателство не само на безукорен патриотизъм, но и на дълбок ум?

Щом пое обаче властта, в него настъпи радикална промяна – контрира Тома Васильов.

Стамболов поел властта на 20 август 1887 година и само след 3 месеца – през декември с.г., бившият поет, бившият бунтовник, бившият апостол на свободата и настоящият министър-председател и министър на вътрешните дела внесъл в Народно-то събрание, чрез министъра си на правосъдието д-р Константин Стоилов, проект на **Закон за печата в Княжество България.**

Законът предвиждал строги административни и съдебни санкции (затвор и глоба) срещу всеки, който

нарушава чрез печата вътрешната и външната сигурност на държавата или личната безопасност на княза;

подбужда непослушност или неизпълнение на законите, или законните разпоредби на властта, или незачитането на властта, прави опит да наруши властта или неприкосновеността на княза;

излага лъжливи новини, изопачава факти, отправя нападки или клевети срещу княза, срещу министри, народни представители, държавни или обществени чиновници, духовни лица, офицери, правителствено или общинско учреждение.

Направо казано: цензура, яка цензура! Отгоре на всичко този закон бил грубо нарушение на категоричния чл. 79 на Търновската конституция:

Печатът е свободенъ. Никаква цензура не се допуца, писателътъ, издателътъ, печатарътъ и раздавачътъ нѣма да се прѣслѣдватъ.

И за наше най-голямо учудване законопроектът за въвеждане на тази цензура бил най-горещо подкрепен от... ха познай

от кого, читателю? От най-пламенния борец за свобода на словото Захарий Стоянов!

Да видим какво казва той:

– *Да се тури край на слободията, да се ограничат хамалските псувни, пък били те излезли от устата на един умствен развратник или на един „умник“, строго и бърже да се наказва всеки обвинител, който пуца обвинения против който и да било, щом той не може да докаже основателността на това, както и да се наказват онези, които псуват държавний глава, законите на страната и пр.*³⁶

Искал наш Захарий още по-строги, още по-безмилостни санкции: по-дълъг затвор, по-големи глоби!

Както виждаш, драги читателю, никога не е късно човек да стане за резил... Каква е била обаче тази цензура – не ми е много ясно, тъй като през седемте години на Стамболовото управление са излизали над 100 опозиционни вестника, пълни с безпощадна критика, хули и клевети срещу Стамболов – а, доколкото ми е известно, той не е дал под съд нито един от тези вестници. Загадка!

Народното събрание (макар че нямало право да променя Конституцията, понеже било *обикновено*) гласувало закона възторжено с огромно мнозинство, след което Стефан Стамболов казал:

– *Господа представители, повечето от вас съзнават, че като съм турил цензурата, направил съм може би заслуга, за която историята ще даде на мен приличното почитание.*³⁷

Вместо да му даде почитание за турянето на цензура, историята (в лицето на същия Константин Стоилов, който внесъл законопроекта) ще му се подиграе жестоко:

по силата на същия закон след 7 години Стамболов ще бъде даден под съд за обида чрез печата на Негово Царско Височество Княза!

³⁶Захарий Стоянов, в. „Свобода“, 24 август 1887 г.

³⁷Из протоколите на Народното събрание.

Но за това – по-нататък... Историята много пъти ни е повтаряла, че цензурата не води към добро, но кой да чуе?

Цензурата е лицемерната самозащита на всяка гузна власт: въвежда се тя все заради сигурността на Отечеството, все в името на законността, все в защита на морала и истината,

а всъщност цензурата е нежен пролог към диктатура.

Забраниш ли обаче на хората да говорят открито, те започват тайно да заговорничат и, което е още по-опасно: преминават към действия.

Познатият ни руски капитан Набоков, дето преди две години организира бунт в Бургас, заедно с нашия Драган Цанков събрали след дълги почерпки из цариградските кръчми 38 черногорци и 9-има българи,

качил ги капитанът на един откраднат параход, слезли те на българския бряг южно от Созопол навръх Коледа,

изведнъж от храсталака наскочали селяни с пушки, сякаш тях чакали,

капитан Набоков ги призовал в името на Бога нашего Исуса Христа да тръгнат против узурпаторите Фердинанд и Стамболов,

селяните обаче, понеже прости, викнали: „Разбойници!“ и ги изтрепали, капитан Набоков се предал, като рекъл: „Аз съм руски поданик, предайте ме в руското консулство!“, но селяните, понеже прости, рекли: „Не знаем къде е това консулство“ – и го застреляли.

Като не успяло това въстание, владиците, начело с неукротимия русофил Климент, се събрали на следващата година пак по Коледа в Св. Синод в София и взели нещо да мътят;

Стамболов узнал от доносници, че между другите им решения било и това: на Нова година, 1-й Януарий 1889, когато служат литургия в Софийската катедрална църква, да произнесат анатема против княза – това щяло да служи като сигнал за въстанието на русофилите.³⁸

Бившият семинарист Стамболов изпратил на владиците

³⁸Според А. Х. Биман.

послание, в което им напомнил посланието на свети Павел: „*Всеки човек да се покорява на властите, що са над него, защото няма власт, която да не е от Бога, и който се противи на властта, противи се на Божиата наредба!*“³⁹,

съгласно тези свети думи ги посъветвал да не си навират гагите в държавните дела, а, нежно казано, да се пръждосат час по-скоро от София; те обаче, все бивши харамии: през к... капата им, че оттатък!

Но изглежда забравили, че имат насреща си по-голям харамия: *на 31-й Декемврий в три часа заранта те се пробудили от глъчката на стражарите, предназначени да ги конвоират въз от София до епархиите им*⁴⁰ –

натоварили ги силом всекиго на отделен открит фойтон и в компанията на голи щикове ги изпроводили през вилицата – всеки да посреща Новата година в неговата си епархия...

Минала горе-долу тихо и мирно една година и на 21 януари 1890-а министрите, като обядвали в ресторант „България“, в ресторанта влязло цивилно лице, повикало Стамболова настрани и му рекло:

– Така и така, г-н Стамболов, аз съм поручик Морфов, тази нощ в полунощ, по време на бала в двореца, ще бъде извършен преврат.

– Кой ще го извърши? – попитал Стамболов.

– Майор Паница, г-н министър-председателю.

– Повторете името, поручик!

– Майор Паница, г-н министър-председателю.

– Майор Коста Паница?

– Тъй верно, г-н министър-председателю, майор Коста Паница!

– Героят при Сливница, бригадният командир майор Коста Паница?

– Тъй верно, г-н министър-председателю!

³⁹Послание на Павел към римляните 13:1-2.

⁴⁰А. Х. Биман.

– Бившият главен военен прокурор на Княжество България майор Коста Паница?

– Тъй верно, г-н министър-председателю!

– Комитата, опълченецът, членът на Българския Таен Централен Революционен Комитет в Пловдив, главният организатор и извършител на Съединението на разкъсаното ни мило Отечество, кумирът на българските войници майор Коста Паница?

– Тъй верно, г-н министър-председателю, майор Коста Паница, същият сега член на Тайния Военен Революционен Комитет, главен организатор на предстоящия да се извърши държавен преврат против милото ни Отечество България.

– Пияницата, комарджията, курваринът Коста Паница?

– Не мога да знам, г-н министър-председателю... Управлението на България, каза майор Паница, се поема от руския императорски комисар генерал Домонтович, който чака в Белград.

– Известно ли ви е, поручик, че Коста Паница е мой приятел? Приятел от детинство? Най-добрият ми приятел?

– Тъй верно, г-н министър-председателю, поне 50 бесилки ще вдигна пред двореца, каза майор Паница, на първите две ще окача Фердинанда и Стамболова... виноват, г-н министър-председателю!

– Кои други лица влизат в този Таен Военен Революционен Комитет?

– 52-ма висши офицери начело с коменданта на Софийския гарнизон полковник Кисов и градоначалника на столицата Басмаджиев.

– Още?

– Почти целият Софийски гарнизон.

– По-точно!

– Първи конен на Негово Царско Височество полк, Военното училище, 15-и пеши Ломски полк, Македонският полк, гарнизоните във Варна, Плевен и Шумен, Струмският полк, Пловдивският гарнизон, който е на път към София, предвождан от полковник Николаев, баджанак на майор Паница...

– Цивилни лица?

– Тъй верно, г-н министър-председателю, но тях не познавам.

– Каравелов?

– Не мога да знам, г-н министър-председателю.

– Ти ли не знаеш... – изръмжал Стамболов. – Има ли заговор, Каравелов е вътре.

Стамболов направил знак на телохранителите, които се правели на келнери:

– Арестувайте тогова поручика, заврете го в най-затънтения кауш на Черната джамия!

– Но, г-н Стамболов! – запротестира отчаяно поручикът.

– Сус, предател! – скръцнал му със зъби Стамболов. – Ти издаде най-добрия ми приятел, марш в кауша!

Стамболов не искал да повярва. От телеграфа обаче му донесли шифрована телеграма на Коста Паница, разшифровали я, Паница съобщавал на Хитрово в Букурещ:

*„Кобургският принц, министрите и полицейските власти са в наши ръце. Моля, искайте правителството на Императора да уреди час по-скоро заминаването на императорския пълномощник⁴¹ в Белград. Всякакво забавяне ще изложи на сериозна опасност делото ни“.*⁴²

Стамболов изгубил присъствие на духа – пише Антон Страшимиров. Че как да не го загубиш: за втори път негов най-близък приятел вдигал бунт срещу него!

И Коста Паница не е кой да е: *волна глава човек, любимец на всички харамии, любимец на цяла либералска и патриотическа България* – пише Антон Страшимиров⁴³, – *любимец и на самия Стамболов, другарят на Стамболов в умни и безумни часове, компаньонът в партийните вакханалии и в нощните развлечения.*

Буйна глава, луда глава, никаква власт над себе си не признава – добавя Добри Ганчев⁴⁴.

Това, че Паница се готвел да убива приятеля си – нищо, но

⁴¹Генерал Домонтович.

⁴²J. V. Königsłow, „*Ferdinand von Bulgarien*“, Munich, 1970 (чрез Стивън Констант).

⁴³Антон Страшимиров, „*Диктаторът*“.

⁴⁴Добри Ганчев, „*Спомени*“.

да крои преврат срещу държавата, срещу Отечеството си – това е предателство! **Няма по-страшни предатели от бившите приятели...**

Стамболов не посмял да отиде сам при Паница, както отиде навремето при достолепния и уравновесен Олимпий.

Взема със себе си пристава Кротев с няколко стражари и отива в дома на Паница – летописва Добри Ганчев. – Кога откарали Паница в участъка, Стамболов влиза в жилището му и прави претърсване.

Великият човек издребнял – съзира първата пукнатина в монолита Антон Страшимиров, – досущ се преобразил на застрасен полицай: сам разследвал заговорниците, дори сам (лично) е ходил по обиски из къщата им, събличал е мъже, жени и деца да търси писмени документи.

Два-три дена след това бях у Стамболова – спомня си Добри Ганчев. – Разправи ми как претърсил Паницовото жилище, чекмеджетата му, сандъците му, шкафовете му и долапите му, креватите му, юрганите, възглавниците, даже търсил между краката на жена му, която не спирала да вика и да кълне.

– Омърси ми пръстите, магаричата! – дума Стамболов и плюе погнусен.

И читателят ми сигурно е погнусен, но да вървим храбро нататък, читателю, пътят към падението е по-къс от пътя към величието...

Какво всъщност се бе случило?

Някои автори твърдят, че майор Паница, човек честолюбив и суетен, се бил смъртно обидил на Фердинанд, задето не го бил повишил в чин полковник –

ако това беше така, той щеше да организира убийството лично на Фердинанд, без да крои заговор за държавен преврат.

Причините за преврата са по-дълбоки: ако читателят си спомня, по време на Сръбско-българската война *людият капитан Паница яздеше пред своя летящ отряд от македонски харамиши, дошли да помагат на майка България, и ги караше да викат ура колкото могат, за да помисли врагът, че са многобройни, и техният рев наистина бил страшен в нощта;*

след войната, в края на 1885 година, *Коста се присъединява към македонците и въпреки че е действующ офицер, се туря начело на техния революционен комитет*⁴⁵ – пише Султана Рачо Петрова;

същото твърди и Добри Ганчев: *Близките му приятели бяха от средата на македонските харамии – Халю, Талю, Робчето и др. [запомни тези имена, читателю, това са бъдещите убийци на Стамболов!], разни злодеи и убийци, с тях ходеше, с тях пиеше, пируваше и се веселеше; хвалеше се, че чрез тез хайдутини щял да освобождава Македония.*

Стамболов, ако си спомняш, читателю, пръв тръгна да освобождава Македония с оръжие – още през 1878 година, веднага след Освободителната война: основа там комитети, подготви въстание заедно с владиката Натанаил,

но след срещата си в Кюстендил с княз Дондуков-Корсаков, който му разказа каква е играта (виж в глава I на тази Книга), той промени тактиката си:

не чрез революция, а чрез еволюция да се постигне съединението на Македония към България.⁴⁶

– *Когато едно поколение мине през училищата и в Македония се завъди местна интелигенция – казвал Стамболов на младия Никола Геннадиев, македонче от Битоля, – тя сама ще почувствува нужда от политически права и ще нарее въпросът за освобождението и на тая българска област.*⁴⁷

Ако за народите на Западна Европа *Ренесансът* означавал възраждане на изкуствата, на литературата, на науката и на философията чрез преоткриване на древногръцката култура,

то нашето *Възраждане* е преди всичко възраждане на народностното ни самосъзнание (повторно раждане – ако

⁴⁵Този комитет ще да е предшественик на основания десет години по-късно Върховен Македоно-Одрински Комитет, за който след малко ще стане дума.

⁴⁶Пак Султана Рачо Петрова.

⁴⁷Никола Геннадиев, „Стамболов“, 1925 г.

приемем, че е било умряло, или събуждане – ако е било заспало), защото, мисля, че по време на Първата и на Втората българска държава българският народ е имал това самосъзнание (особено прабългарите, затова те, както видяхме, са основавали навсякъде *български* държави).

Това народностно възраждане през XVIII–XIX век не е било повсеместно в Мизия, Тракия и Македония. Трябва да признаем, че възраждането както в Западна Европа, така и тук, зависело от *будността*, сиреч от образоваността и интелигентността на населението.

Доста условно, но твърде нагледно териториалните граници на нашето Възраждане са очертани от преписите на Паисиевата история и от революционните комитети на Левски – те странно съвпадат:

цяла Северна България – от Пирот и Лом до Добрич и дори до Тулча; цялото Средногорие; в Южна България (Тракия) – от София до Сливен и Хасково на изток и на юг до полите на Родопите.

Това, че през Средновековието Македония (Охрид, Дебър, Преспа и пр.) е била най-будният културен български център наред с Преслав, не бива да ни заблуждава, че така е било и през XVIII–XIX век.

И когато Стамболов говорел, че в Македония трябва да *се завъди местна интелигенция* (значи е нямало) и че *тя сама ще почувствува нуждата от политически права* –

ставало дума да се предизвика Възраждане на населението в Македония.

И тъй като Възраждането е духовен процес, Стамболов, като министър-председател, хвърлил всичките си сили да извоюва от Турция по дипломатически път повсеместно *българско духовно влияние* в Македония чрез български училища и български църкви:

към 1910 година в Македония имало 1132 основни и прогимназиални български училища и 9 гимназии с 1884 български учители и повече от 65 000 български ученици;

действали там 1139 български църкви, 155 параклиса, 62 манастира, 1132 български свещеници и 7 български вла-

дици в седем български епархии: Охрид, Скопие, Велес, Неврокоп, Битоля, Дебър и Струмица.⁴⁸

И ако Левски казваше – и то в писмо до Македония: *От никъде помощ не можем да чакаме, нито пък да желаем, каквото направим – сами да си го направим*⁴⁹,

то Стамболов е още по-безмилостно категоричен:

– ***Не трябва да се освобождава никой народ; народите трябва да се освободят сами или да загинат.***⁵⁰

Тук е жестокото разминаване на Стамболов с Коста Паница:

действията на Паница (вносяне на революция отвън, или пряко освобождаване на Македония от България) за Стамболов са авантюра, която го кара да изрече пророческите думи: *„Македония ще бъде гробницата на България“*⁵¹;

а за Паница Стамболов е изменник на македонската кауза и трябва да бъде убит.

Паница не само на думи беше решил да убие в името на македонската кауза стария си приятел Стамболов.

Чрез капитан Колобков, руснак и пияница, негов стар съучастник в аферата с костите на Раковски (виж глава III), Паница започнал тайни преговори с руския Азиатски департамент⁵²,

⁴⁸Според „Българска енциклопедия“ на **братя Данчови**, 1936 г.

⁴⁹Писмо до д-р Константин Робев от Охрид, 6 август 1872 г.

⁵⁰**Рихард фон Мах**, „Из българските бурни времена“, 1929 г.

⁵¹Султана Рачо Петрова пише в „Моите спомени“:

Няколко месеца след катастрофата през 1918 г. аз често споможавах Григор Начович. Винаги с горест на душата ми е говорил:

– *Прав беше Стамболов, когато казваше, че „Македония ще е гробницата на България“.* Доживях да видя изпълнението на думите му...

И не само Начович, но и ние ще видим по-нататък изпълнението на думите му: всички опити за присъединяването на Македония към България чрез оръжие (1912, 1918, 1941) завършват с национални катастрофи.

⁵²*Азиатски департамент* – отдел към Външното министерство на Русия, обхващал и България.

бил съставен план в пет точки: *първо*, да се убият Фердинанд и Стамболов; *второ*, властта да се предаде на руския императорски комисар генерал Домонтович; *трето*, да се свика ново Велико народно събрание, което, *четвърто*, да избере нов княз (както вече знаем, Александър III се гласял за Велик княз на България); *пето*, срещу това, живот и здраве, Русия ще предостави пари, оръжие и муниции за въстание в Македония.⁵³

Колко хиляди златни франка (по конспиративни причини вече не си служели с рубли) са пратили на Паница, взел ли ги е, не ги ли е взел, не е много ясно, в споменатите документи става дума за 60 000 – уж ги били дали на Паница уж да купи с тях оръжие уж за освобождаването на Македония, но докато я освобождавали по кръчмите с Колобков и компания, франковете свършили...

Като хванали Паница, Александър III изругал:

– И тая пияна сволоч нищо не направи!

И хич не си мръднал пръста да го спасява. А Паница до последния ден се надявал...

Макар да имал в ръцете си списъка на всички заговорници, а те били стотици – две трети от офицерите били в съзаклятието, Стамболов заповядал да арестуват само десетина от тях –

той още не бил озверял и разсъждавал мъдро:

– *Всякога стават нещастия в една страна, каквито са бунтовете и различните политически престъпления и ако тези престъпления са много разпространени, тяхното преследване и наказание може да бъде за страната една по-голяма злочестина, отколкото тяхното опрощаване.*⁵⁴

И когато Коста Паница бил осъден от военния съд на смърт чрез разстрелване „с ходатайство пред Н. Ц. Височество да се облекчи участието му със заменяване с 15-годишно тежко тюремно заключение“ –

⁵³Преговорите, които Паница е водил с Азиатския департамент, са приложени в „Документи из секретните архиви на руското правителство“, предадени (продадени) тогава от Якобсон на българското правителство, публикувани през 1893 г.

⁵⁴Димитър Маринов.

Стамболов настоявал пред княза да бъде уважено ходатайството на съдиите за заменяване на смъртното наказание, но Фердинанд взел перото и написал резолюцията:

*„Утвърждавам присъдата без ходатайството. Заповядвам веднага да бъде изпълнена“.*⁵⁵

След което се качил на парахода „Хан Крум“ и заминал за Виена.⁵⁶

*„Като убиец и страхлив мерзавец, той изоставя страната си винаги, когато предстои да се случи нещо ужасно!“*⁵⁷ – писала в писмо до майка си дъщерята на княгиня Радзивил, като видяла Фердинанд да се разхожда из Карлсбад в компанията на весели артистки от Виенската опера.

А в същото време Паница бе вързан за една върба, близо до летния военен лагер край София, в Красно село. Присъдата трябваше да бъде изпълнена пред целия гарнизон.

Стамболов бе заповядал езекуционният взвод да бъде от Македонския полк, офицерът, командващ разстрела, също да бъде македонец.

Сякаш хипнотически кошмар гнетеше хората, които познаваха и обичаха Паница. Няколко войника се олюляха и се свлякоха на земята в безсъзнание.

Паница, бледен, но запазил веселостта си, посреци на куршумите с високо произнесените думи:

– Да живее Македония и България!

На другата сутрин върху осакатената от куршумите върба се развя черно знаме, на което пиеше:

„Тук ще бъдат застреляни Стамболов и княз Фердинанд!“
Дървото бе отсечено.⁵⁸

⁵⁵Димитър Маринов.

⁵⁶Стивън Констант твърди обратното – князът бил искал да се смекчи присъдата, но Стамболов бил непреклонен: снизхождението щяло да се тълкува като слабост и страх.

⁵⁷Из „*Lettres de la Princesse Radziwill*“, Bologna, 1934 (цитирани от Стивън Констант).

⁵⁸По описание на Рихард фон Мах и Стивън Констант.